

TÜRKÇE KARŞILIKLARDA ANLAM TUTARSIZLIKLARI

Hamza ZÜLFİKAR

Bu başlık altında türetilen Türkçe karşılıkların yabancı kökenli kelimelere bazen denk düşmediğini, deyimlere, birleşik fiillere uymadığını ele almaya çalışacağım. Ayrıca *aktivasyona geçmek* gibi deyimlerde *sabote etmek* gibi birleşik fiillerde yabancı kelimelerin yerine Türkçelerini koymada bir çaba sarf edilmediğine değineceğim. Önce konuyu birkaç örnekle açıklayayım.

Yapıca kurallı olan *çıkarcı* sözü *Türkçe Sözlük*'te *menfaat*'e karşılık olarak gösterilmiştir. Bu kaynağın yönlendirmesiyle *çıkarcı*, geçen zaman içinde *menfaat* karşılığı benimsendi. Arapça kökenli *menfaat* Farsça kökenli *perest* ile kurulmuş *menfaat-perest* sözüne de *çıkarcı* uygun düştü ve *çıkarcı düşkünü* olarak dilde yer etti. Bununla birlikte dilde *çıkarcı* sözü de vardı. Aslında *çıkarcı*, *menfaatçi*'nin karşılığıdır. *Menfaatdar*, *menfaatperver* gibi eski şekillerse bu arada ya unutuldu veya sözlüklerde bunlara *çıkarcı* karşılığı gösterilerek geçildi. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te aynı kelimedenden yapılmış bir de *menfaatine dokunmak* deyimini var. Bu, *çıkarcıya dokunmak* biçiminde sözlüklere girmedi. Birinden veya bir imkândan *menfaatlenmek*, *menfaat elde etmek* gibi fiillerde de *çıkarcı* önerisi işlemedi. Bu tür örnekler, Türkçeleştirme çalışmalarında konuya bütün türevleri ve biçimleriyle bakılmadığını gösteriyor. Bazıları da tamamen kulak ardı edilmiştir. Belirtmek istediğimiz dikkat, titizlik yabancı Batı kökenli kelimelere gelince hemen hemen hiç işlemedi. Hatta *cetvel-i kerrat* Türkçeleştirme çalışmalarında *çarpım cetveli* biçiminde karşılanmışken bu terim Batı kökenli tablo sözü ile *çarpım tablosu* biçimini aldı.

Yıllardır *Türk Dili* dergisinde bu tür örnekleri işler aydınlardan, bilim ve sanat insanlarımızdan terimlerde, birleşik fiillerde, deyimlerde mevcut kelimelerin Türkçelerini tercih etmesini beklerim. Gazete sayfalarını her açışında *rehabilitasyon olmak* gibi birleşik fiillerle karşılaşırım. *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri* adı altında eser yazan bilim adamının *terim* yerine *deyim* kullanmasını görünce nerelerde olduğumuzu hayretle karşılarım. Konunun bir de söyleyiş yönü var ki bu, başlı başına bir sorun.

Dilde, özellikle hukuk dilinde *amme menfaati* terimi vardı. Bunun sözlüklerde *kamu çıkarı* biçiminde karşılığı yoktur. Bu kavram, *kamu yararı* biçiminde adlandırıldı ve sözlüklere girdi. *Menfaat, yarar* ile karşılandı. Demek ki bazıları da yakın anlamlı başka kelimelerle karşılanmış, bunu da olumlu bir yol olarak görmeliyiz. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te *amme menfaati* ve *kamu yararı* yok. Kullanıma baktığımızda bir yandan da *amme menfaati* dilde varlığını sürdürüyor.

Bu tutarsızlıkları sadeleştirme çalışmalarının başlangıcından bu yana meseleye topluca bakılmadığına bağlayabiliriz. Öte yandan sözlük düzenleyiciler bu açıdan konuyu bütünüyle ele alamadı. Sık sık değişen sözlük kolu üyeleriyle bu tür sorunlara inilemedi, çalışmalarda devamlılık sağlanamadı, akademik bir ortam kurulamadı.

Bu açıklamaları yaparken bugünlerde sık kullanılan *galeyana gelmek* deyiminde olduğu gibi *kaynamaya gelmek* gibi bir kullanım olmadı. Bununla *zahmet çekmek, cesaretini kırmak, kanaat getirmek, sadık kalmak* gibi biçimlerde yer alan kalıplaşmış yabancı kökenli kelimelerin Türkçelerini bulalım da demek istemiyorum. *Mirasa konmak* yerine *kalıta konmak* gibi bir önerim de yok. Ama *sabote etmek* yerine *baltalamak* tercihimiz olmalıdır.

Tarihi 1920'li yıllarda başlayan, 1930'lu yıllarda hız kazanan, 1950'li yıllarda hızını kaybeden ve 1970'li yıllarda tekrar canlanan, 1980'li yıllarda kısmen hareketlenen yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma çabaları binlerce Türkçe kelimenin türetilmesini, yayılmasını sağladığı inkâr edilemez. *İstifham* yerine *soru*, *istihza* yerine *alay*, *semere* yerine *verim*, *şümül* yerine *kapsam*, *harcırah* yerine *yolluk* gibi örneklerde Türkçe oranı yükselmiş, hukuk dili ise *meşru* gibi kökeni yabancı olan kelimeleri korumuştur. Türkçeleştirme tarihi boyunca, yapıcı kurallı anlamca uygun nice Türkçe öneri ise işletilememiş, ilgili yazıların sayfaları arasında kalmıştır. Son yıllarda Türk Dil Kurumunca önerilen yapıcı kurallı, anlamca uygun bazı Türkçe karşılıklar ise yeterince ilgi görmedi. Hâlbuki bu çalışmalarda da *belgelik* (arşiv), *çoğulcu* (plüralist), *ışın bilimi* (radyoloji), *ölçünlü* (standart), *halk oylaması* (referandum) gibi isabetli öneriler vardı.

Bu durumun sebepleri üzerinde burada durmayacağım. Ancak gerçek şu ki, yabancı sayılan bir kelimeye gösterilen Türkçe karşılık öteki yabancı biçimlerden bazılarında işletilememiş. *Nefes* karşılığı *soluk* önerilmiş, sıklık bakımından *nefes*'in önde olduğunu tahmin edebiliyoruz. Ancak *soluk borusu* teriminde olduğu gibi Türkçe karşılık terimlerde daha öne çıkmıştır. Bin yıllık *yangı* tıp bilgileri tarafından *enflamasyon* yerine kullanılarak canlandırılmıştır.

Deyimlere, birleşik fiillere gelince Türkçeleştirme çalışmaları boyunca bir hareketliliğin olduğu görülüyor. *Endişe etmek* birleşik fiili *kaygılanmak* biçiminde karşılanabilmiş ve belli bir kullanım sıklığına kavuşmuştur. *İsticvap etmek* bir hukuk terimi olarak *sorguya çekmek* veya *sorgulamak* biçiminde Türkçeye kazandırılmış. *Soluk alıp vermekte güçlük çekmek* gibi bir ifade *nefes darlığı çekmek* biçiminde de

ifade edilmiş. Aslında bu örnekte görüldüğü gibi bir duygu ve düşüncenin Türkçede farklı biçimlerde adlandırılması anlatımı zenginleştirmiştir. Türkçe zengin bir dildir derken bu tür örnekleri göstermeliyiz.

Dilde eskiden *müptedi* biçiminde Arapça kökenli bir kelime vardı. Eğitim alanında İngilizce *elementary* karşılığı “yeni başlangıç, bir eğitime yeni başlama”, sıfat olarak “yeni başlayan” anlamlarda kullanılmış. *Türkçe Sözlük*'te bu terime *başlayıcı* karşılığı gösterilmiş. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te Türkçe bir karşılık verilmemiş.

Müptedi bir eğitim terimi olduğu için önce onu bu anlamı ve işleviyle tanımlamak ve uygun bir karşılık göstermek gerekirdi. Durum böyleyken Remzi Öncül'ün hazırladığı ve Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanan *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü* adlı çalışmada *müptedi* için verilmiş olan karşılık *acemi, toy*'dur. Bilindiği gibi *acemi* Arapların İranlılara verdiği bir ad olup Türkçe kökenli bir kelime değildir. Bu durumda bizim bu tür boşlukları görüp terimlerin anlamına uygun kurallı karşılıklar bulmamız gerekmektedir.

Arapça kökenli *emniyet* kelimesine gösterilen karşılık *güvenlik*'tir. *Güven* daha çok *itimat* karşılığı olsa gerek. *Bana itimat etmiyor musunuz?* derken *buna güvenmiyor musunuz?* anlamı ortaya çıkıyor. Şimdi kullanıma baktığımızda kolluk kuvvetleri söz konusu olduğunda bu sözü kimisi *güvenlik birimleri* kimisi de *emniyet birimleri* biçiminde adlandırıyor. Bu durumda bizim *emniyet* kelimesinin anlamından farklı olan *itimat* kelimesini *güvenlik* ile karşılamamız gerekiyor. Dış işlerinde geçen *itimat mektubu* terimi zamanla yerini *güven mektubu*'na bıraktı. *Emniyet kilidi* ise *güven kilidi*, veya *itimat kilidi* olmadı. *İtimat etmek* birleşik fiili *güven etmek* olmadı. Bu durumda *emniyet* ve *güven* birbirine karıştırılmadan, farklı anlamlarda iki kelime olarak korunmaya devam etmelidir. Bir örnekle anlatmaya çalıştığım bu durumun pek çok örneği var. Türk dilciliği bu konular üzerinde durmalıdır.

Türk Dil Kurumu tarafından 1964 yılında küçük boy, *Resmî Yazışmalar Sözlüğü* adıyla bir sözlük yayımlanmıştı. Sözlüğün yayımlanmasındaki amaç, özellikle Doğu kökenli kelimeler için bulunmuş Türkçe karşılıkların kullanımını sağlamaktı. Sözlüğü hazırlayan Cahit Öztelli, çalışmasında *devre* kelimesinin önüne karşılık olarak *dönem* kelimesi koymuştu. Benzer bir sözlük de Türk Dil Kurumunda 1978 yılında yayımlandı. *Özleştirme Kılavuzu* adı verilen bu eser birkaç baskı yaptı. Hasan Eren'in Türk Dil Kurumu Başkanı olduğu yıllarda yeni baskısı yapılmadı. Söz konusu bu sözlükte ise *devre* karşılığı “1. Dönem, 2. Elektrik, telsiz için çevrim” karşılıkları verildi. Sözlükte Arapça kökenli *devre* sözünün *dönem* ve *çevrim* ile karşılanması önerilmişti. Ancak bu yönlendirme pek işlemedi, özellikle teknik dallarda *devre dışı, kapalı devre, açık devre, kısa devre* gibi terimlerde, eğitimde *hazırlık devresi*, sporda *devre arası*, son olarak taşınmaz mal olarak hukukta *devre mülk* gibi örneklerde *devre* varlığını korudu. *Devre mülk* örneğinde *devre* sıfat olarak kullanılmıştır. *Dönem* bu örnekte söz konusu olsaydı *dönemli mülk* olabilirdi. Son olarak 2000'li yıllara gelince bilgisayar terimi olarak *circuit* dolayısıyla *devre*

kelimesi gene gündeme geldi. Ancak bu kez *devre* değil *çevrim* öne çıktı. Aslında çok önceden elektriğin ülkeye geldiği yıllarda *short circuit* terimi *kısa devre*, *closed circuit* terimi *kapalı devre*, *open circuit* terimi *açık devre* biçiminde Türkçeye çevrilmişti. Bilgisayar terimlerini Türkçeleştirme çalışmaları başladığında *çevrim* kelimesiyle *offline* ve *online* terimleri *çevrim dışı* ve *çevrim içi* biçiminde dile girdi. Burada anlaşılan *devre içi* ve *devre dışı* biçiminde birer karşılık düşünülmedi.

Görüldüğü gibi başlangıçta yabancı kökenli sayılan *devre* terimi *dönem* olarak kısıtlanırken *devre* ile *dönem* birlikte dilde varlığını sürdürmüş. Anlamca örtüştüğü durumlarda *devre* yerine *dönem* geçebilmiş, anlamca örtüşmenin gerçekleşmediği durumlarda *devre* korunmuş. Bunun için Anayasa (1982) metninden iki örnek verelim. 53. maddede *dönem*, 94. maddede *devre* yer alır. *Aynı iş yerinde aynı dönem için birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz* (53. md.). *İlk seçilenlerin görev süresi iki, ikinci devre için seçilenlerin görev süresi üç yıldır* (94. md.). Örnek cümlelerde görüldüğü gibi karşılık bulmada ve kelime seçiminde anlam daima yönlendirici olmuştur.

Üç kelimedenden oluşan *hissikablelvuku* sözü *önsezi*; *kıfayeti müzakere* terimi *yeterlik önergesi* olarak karşılanması övgüye değer örneklerdendir. Dil bilgisi kurallarının kulak ardı edildiği durumlardaysa uyumsuzluklar, tartışmalı şekiller ortaya çıkmıştır.

Yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar arama işinde başarısızlık birleşik fiillerde ve deyimlerde görülmüştür. Bu, deyimleri birleşik fiilleri oluşturan kelimelerden birinin yerini önerilen Türkçe karşılığın hiç almadığı anlamına gelmemelidir. *Sebep olmak* birleşik fiilinin *neden olmak* veya *faydalı olmak* biçiminin *yararlı olmak* biçiminde karşılandığını görüyoruz.

Ama *sebep* göstermek deyimini *neden göstermek* biçiminde pek karşılanmadı. Orhan Veli'nin *O ciddiyet yıldızının altında sırtan fikir boşluğu rikkatime dokunuyor* cümlesinde geçen “duygu ve düşüncelere ters gelmek” anlamında *rikkatine dokunmak* deyiminde Arapça kökenli *rikkat* yerine Türkçe bir kelime konmadı. Ne yazık ki *rikkatine dokunmak* kullanılmaz oldu. Bazı konuşmacıların ara sıra *bu şartlar ve koşullar altında* biçiminde kullandıkları sözde geçen *koşul*, *şart koşmak* deyiminde *koşul koşmak* biçiminde kullanılmadı. Bir topluma hitapta bulunmak sözünün yerine *seslenmek* uygun düşmez. *Tertip* için önerilmiş olan karşılık *düzen*'dir. *Tertip etmek* birleşik fiili *düzen etmek* değil *düzenlemek* biçiminde bir kelimeyle karşılanabilir. Ayrıca bu kavram *düzen vermek* biçiminde de bir deyimle ifade edilir. Unutmamak gerekir ki deyimlerde geçen yabancı bir kelimeyi çıkarıp onun yerine laf olsun diye Türkçesini koymak anlamı, yapıyı gözetmemek olumlu bir sonuç vermez. *Rekabet* özellikle ekonomide biraz

daha yaygın bir söz hâline geldi. *Rekabet Kurumu* adı altında bir kuruluşumuz da var. Yazar, Türkçe kullanmaya özendiğinde *rekabet etmek* yerine *Türkçe Sözlük*'te verilen *yarışmak* fiilini koyup istediği anlamı elde edemez.

Beklentimiz *ümit etmek* yerine *ummak*; *ifşa etmek* yerine *açığa vurmak*; *talep etmek* yerine *istemek*; *tebrik etmek* yerine *kutlamak*; *tefriş etmek* yerine *döşemek*; *temdit etmek* yerine *uzatmak*; *tesir etmek* yerine *etkilemek* biçimlerinin tercih edilmesi, birleşik fiillerin Türkçe tek fiille ifade edilmesidir. Bunların yanında bizi daha çok Batı kökenli kelimelerle yapılmış birleşik fiiller ve deyimler meşgul etmelidir. Deyimlerde, birleşik fiillerde Batı kökenli kelime içeren *sempati duymak*, *sükse yapmak*, *transfer etmek* gibi sözlere hiç dokunulmadı. Bu tür yapıların sayıları giderek arttı, artmaya da devam etmektedir. *Şirazesinden çıkmak*, *mührünü basmak*, *zıvanadan çıkmak* söz konusu olduğunda dikkat kesilenlerin bunları kullanmaktan kaçanların biraz da *enjekte etmek*, *minimize etmek*, *realize etmek*, *rehabilite olmak* gibi birleşik fiillere kulak vermelidir.

Sözümüzü bu ara ülkemizde yaşanan, yüreklerimizi sızlatan olaylarla ilgili kullanılan *lanet etmek* ve bu anlamdaki kelimeler üzerinde durarak bitirelim. *Lanet etmek* birleşik fiiliyle duyguların, nefretin dile getirildiği bu söz, Arapça kökenli *telin etmek* fiiliyle de ifade edilir. Kök bakımından *telin* ve *lanet* kelimeleri ortakır. Aynı anlamda bir de *lanetlemek* fiilimiz daha var. Bunların arasında unutulmaya yüz tutmuş *lanet yağdırmak*, *lanet okumak* deyimlerinin de olduğunu hatırlatalım.

